

Soňa Nezhodová

Josef von Sonnenfels – muž bez předsudku

Právě v době realizace plánů na omezení počtu židovského obyvatelstva na Moravě se v mikulovském ghettu narodil zdejší nejslavnější Žid, Josef von Sonnenfels, který byl později jako univerzitní učitel rozhodujícím teoretikem kameralistiky a policejní vědy a působil rozhodně i jako politický a vědecký spisovatel za rozšíření reformních myšlenek osvícenského absolutismu. Jeho návrhy zásadní měrou přispěly k vzniku moderního rakouského státu, neboť učitelské povolání a praktická činnost ve státní službě pro něj byly spojitě nádoby – v mnoha jednotlivostech určil vývoj habsburské monarchie, a to především v policejní vědě, v trestním právu a ve správní praxi.¹

Sonnenfels si svou mnohostrannou činností vysloužil různé tituly: „otec rakouského patriotismu“, tvůrce úřední němčiny, realizátor jazykové úpravy císařských zákoníků, prezident Císařské akademie výtvarných umění, „rakouský Lessing“ či „Montesquieu“, zakladatel národní divadelní scény, cenzor rakouské dvorské kanceláře.²

Důvtip vídeňských univerzitních studentů býval prověřován dotazem: na čem stojí Josef von Sonnenfels? Otázka se týkala sochy tohoto syna talmudisty, která se dodnes nachází před vídeňskou radnicí. Studenti většinou neprohlédli lest a odpovídali, že na „podstavci“. Ovšem chodidla zvěčnělého Sonnenfelse šlapou po mučících nástrojích a vlastní socha drží v pravé ruce svitek papíru, který hlásá jeho největší zásluhu: „zrušení utrpného práva“.³

Reformy, na kterých se Sonnenfels ve svém dlouhém aktivním životě podílel, byly vedeny ideály, které vystihuje motto jeho zřejmě nejúspěšnějšího „morálního“ týdeníku „Muž bez předsudku“, za nějž si Sonnenfels zvolil čtyřverší švýcarského básníka, lékaře a přírodovědce Alberta von Hallera:

„Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urteil täuscht, und sich in allem malt,
So tut das Vorurteil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht, wie sie selber sind, nur so, wie wir sie machen.“

K tomu, aby se nejslavnější mikulovský Žid stal nejvlivnějším rakouským osvícencem a postupně služebníkem čtyř císařů, bylo v období „katolického antižudaismu“ (tedy mnohem mírnějšího předstupně rasového antisemitismu) nutným předpokladem jediné: konverze.

Není známo, jak znělo Sonnenfelsovo původní židovské jméno. Když jeho otec vstoupil 18. září 1735 do Skotského kostela ve Vídni, měl s sebou kromě tehdy dvouletého Josefa i čtyřletého Karla a dvouměsíčního kojence Františka (jen o něm je známo, že při obřízcě v mikulovském templu obdržel hebrejské jméno Šmejr – Ctihodný). Otec se jmenoval Joseph Lipmann Perlín nebo Berlin a byl synem pruského zemského rabína. Mezi jeho předky se vyskytovali významní židovští učenci a dokonce zázrační rabíni.⁴

Jeho dědeček „rabbi Michael zbožný“ zastával v letech 1713–1725 hodnost vrchního rabína v Braniborsku. Pro svůj rozhled a vědeckou autoritu si získal značný vliv v tamní náboženské obci, i když budil nepřívznivý dojem svým stykem s kulturními nežidovskými kruhy; později se odstěhoval do Berlína, což se odráželo i ve jméně jeho syna Josepha Lipmanna Perlina, který se zde narodil. Z blíže neurčených důvodů se Lipmann odstěhoval do habsburské monarchie, a to nejprve do Eisenstadtu. Odtud odešel do Mikulova. V obou

¹ Osterloh, K. H.: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus (recenze W. D. Grunera z Historische Studien), Hamburg 1970, sv. 12, 1971, s. 415–416.

Meyers Konversations-Lexikon, 5. vydání, sv. 16, s. 99–100, Lipsko, Vídeň 1897.

² Winter, E.: Romantismus, Restauration und Frühliberalismus im österreichischen Vormärz, Vídeň 1968, s. 16, 24, 26–27, 34–37.

³ Lennhoff, E.: Svobodní zednáři, Praha 1993, s. 117–130.

⁴ Lindner, D.: Der Mann ohne Vorurteil, Joseph von Sonnenfels 1733–1817, Vídeň, 1983, s. 9–13.

místech proslul jako přední znalec hebrejštiny. Mikulovští piaristé, kteří se věnovali pěstování orientalistiky, představili Lipmanna nedlouho po jeho příjezdu knížeti Ditrichštejnovi, který si jej oblíbil a stal se mecenášem jeho rodiny.⁵

Po uskutečnění křtu ve vídeňském Skotském kostele, jímž byly čtyři židovské osoby přijaty do lůna katolické církve, zanesl mnich do knihy křtů tento údaj: „18. září léta 1735 byl pokřtěn jeden Žid, přijal svatým křtem jméno Aloysius Aemilianus Joannes Nepomucenus Wiener...“ Jeho synové byli pokřtěni jako Carl Joseph Nepomucenus a Carl Johann Nepomucenus z Nepomucenus. Kmotrem byl Karel z Ditrichštejna.

Mnohem později vyjádřil Josef von Sonnenfels svůj vděk knížeti v esejí *An mein Herz*: „Mé rané dětství bylo chráněno knížecím domem Ditrichštejn. Byl jsem jedním z mnoha chovanců, kteří státu vyrostli skrze laskavou otcovskou péči tohoto vznešeného domu. Prozřavost laskavého Karla uchovala, aby na mně mohl vidět ovoce své milosti v plném růstu. Když jsem měl při svém posledním povýšení to štěstí políbit jeho vládou, štědrá, shovívavou ruku... když jsem za svůj dnešní blahobyt mohl poděkovat původci, jímž byla jeho milost, ujistil mě jeho něžný stisk ruky a jako otcovské požehnání, že své dobré skutky vůči mé osobě nepokládá za ztracené. Zralý k odměně za v tiché velikosti prožitý život čeká šlechetný knížecí stařec na své odvolání a zavazuje příkladem své dobroty i své nástupce.“⁶

Popud ke konverzi mohl vzejít z osobní vazby Lipmanna Perlina – nyní Wiennera – k Ditrichštejnům a k mikulovským piaristům, s nimiž se stýkal díky svým vynikajícím znalostem hebrejštiny. Nadále zůstává otevřena otázka matky. Není známo ani její jméno, ani žádné jiné údaje (Josef ji ve svém rozsáhlém literárním díle nezmiňuje ani jedinkrát). Protože se neúčastnila křtu, jsou možné dva výklady: buď zůstala věrná víře svých předků, nebo zemřela při porodu třetího dítěte.⁷

V letech 1741–1744 navštěvoval Josef von Sonnenfels piaristické gymnázium. Byl nejmladším ze třídy a ve školních knihách není zaznamenán žádný odkaz na jeho židovský původ. Bratr František započal svou výuku jako osmiletý v roce 1843.⁸

Na počátku Josefova „piaristického období“ žil už jeho otec na vídeňském předměstí Laimgrube (nejstarší syn Karel zde pak záhy zemřel na souchotiny) a vedl účetnictví kuchyně v paláci Ditrichštejn ve Vídni. Pro tak nadaného muže, ovládajícího několik orientálních jazyků, to bylo spíše podřadné postavení. Za krátkou dobu povýšil na inspektora domu, což mu zřejmě umožnilo v roce 1742 uzavřít nový sňatek. Jeho druhou ženou se stala Marie Anna Ruthenstocková, dcera hostinského z Leopoldstadtu. O tři roky později – zřejmě protekcí hraběte Jana Ditrichštejna (tehdy komořího arcivévody a pozdějšího císaře Josefa) – byl jmenován univerzitním magistrem „variarum lingua orientalium“ na vídeňské univerzitě na základě svých znalostí „hebrejštiny, chaldejštiny, rabínštiny a syrštiny“; stalo se tak 6. července 1745.

V té době už končil Josef filozofická studia ve Vídni. Ve svých pozdějších vzpomínkách uvádí: „... Kromě toho jsem v těchto letech trpěl téměř epileptickými představami o povolání k mnišství, které jak přišly, tak odešly... Bez kázně, bez vedení, ale ve věku, kdy jsem to nejvíce potřeboval, na vesnici, kterou si můj otec zvolil za bydliště, ponechán sám sobě, jsem téměř přijal zvyklosti svého okolí a brzy zapomněl i to nic, co mi uvízlo v paměti.“

Ve stejné době Alois Wiener sepsal petici Marii Terezii, v níž žádal o povýšení do šlechtického stavu. Jako svou zásluhu uvedl skutečnost, že po 12 let svého pobytu ve Vídni zde vyučuje orientální jazyky a vykonává služby i pro dvorní a vládní místa. Jako přímluvce se pod petici podepsal hrabě von Seilern. 20. října 1746 vyšel nobilitační edikt, podle něhož byl Wienerovi přidělen predikát „von Sonnenfels“. Obdržel čtvrcený erb, jehož

⁵ Zemek, M.: *Gymnázium Mikulov 1631–1981*, Brno 1981, s. 26–28.

⁶ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, Vídeň 1783, I. svazek: *An mein Herz*, *Fragment des Vertrauten*, *Der Mann ohne Vorurteil* (erste Abtheilung).

⁷ Lindner, D.: *Der Mann ohne Vorurteil*, Joseph von Sonnenfels 1733–1817, Vídeň, 1983, s. 10–13.

⁸ Židovské muzeum v Praze, fond ŽNO Mikulov, Sign. 44487 – dr. Anton Altrichter: *Židovské školství v Mikulově* (nedatovaný strojopis – patrně z třicátých let 20. století).

první a čtvrtou část zaujímal červená věž se širokou základnou, která měla znázorňovat stálost nově přijaté víry; druhá a třetí část zobrazovala zářící slunce nad strmou skálou – z této erbovní kombinace je odvozeno vlastní šlechtické jméno. V helmu Sonnenfelsova erbu se objevuje lidská postava, která má místo hlavy zářící slunce a v pravé ruce drží knihu – jednalo se zřejmě o fyzikálně kabalistický spis o přírodních jevech „Lesk světla“.⁹

Ke své tehdejší situaci Sonnenfels poznamenává (Sebrané spisy, 1. sv.): „Zlepšující se poměry mého otce mu dovolily převzít mě do své vlastní péče...“ Protože rodina neoplývala prostředky, stal se pro ni Josef záhy přítěží. Tuto komplikovanou situaci vyřešil tím, že v 17 letech vstoupil do vojenské služby: „Domácí poměry a zjištění, že má výchova je nedostatečná, mě uvrhly do vojenského stavu.“ Šlo o zcela novou zkušenost, v pozdějších letech Sonnenfels konstatoval, že „vojenský stav jen zřídka přivede bezbranného mladíka na dobrou cestu,“ a tvrdil, že jej před osobními vášněmi a negativním vlivem okolí tehdy zachránil plukovník sv. pán Leschwitz a velitel Sonnenfelsovy setniny sv. pán von Elvernich. V roce 1749 narukoval Sonnenfels k pěšímu regimentu do Klagenfurtu a s ním se účastnil vojenských manévřů: roku 1752 v Čechách, roku 1754 v Uhrách. Brzy poté – po 5 letech – odešel do civilu. Vojenskou službu nepromarnil, snažil se, aby „... dohonal něco z proměškaného,“ a naučil se „od francouzských dezertérů, kteří přišli jako rekruti, francouzsky; od dezertérů, kteří k regimentu přišli z Itálie, vlašsky; od děvčat ze Sobotky a Mladé Boleslavi česky. Četl jsem, co se mi dostalo pod ruku, a vzdělával jsem se podle vlastního stylu.“

Propuštění z vojska nebylo ani tehdy jednoduché. Potřeboval protekci z vyšších míst a té se mu dostalo ze strany manželky nejvyššího hofmistra hraběnky Trautsonové a komořího knížete Jana Dittrichštejna. „Pět let vojenského stavu dalo mému způsobu uvažování tón: byl jsem nyní schopen rozvahy, rozhodování. Začal jsem se vážně zabývat právem, a to právě v roce, kdy byla zahájena výuka v nové univerzitní budově.“ (Mému srdci – Sebrané spisy, sv. 1)

Univerzitní přednášky započaly 5. dubna 1755 a Sonnenfels se zde setkal se dvěma vynikajícími osobnostmi – Karlem Antonínem rytířem von Martinim a Paulem Josefem rytířem von Riegerem, kteří na něj měli rozhodující vliv: „Jsem Martinimu dlužen doznání, že jeho přesvědčivý přednes mě poprvé naučil opravdově myslet, a pokud dnes v mých spisech a přednáškách nechybí řád, jasnost a přesvědčivost, nutno to připsat výuce tohoto muže.“

V roce 1757 ukončil Sonnenfels dvouleté studium práv a vzdělával se pak privátně u svého otce. Ten ve svém domě pořádal přednášky hebrejštiny pro duchovní. V roce 1758 se stal Josef adjunktem dolnorakouské vlády, ale jeho činnost se omezila na překlady. O něco později se stal bezplatným právním praktikantem v kanceláři advokáta hraběte Hartiga. Cesta k dalšímu vzestupu byla nadále obtížná: rozhodovaly konexe a doporučení, takže všechny pokusy najít vhodné místo ztroskotaly. V této nepříznivé době obrátil Sonnenfels svou pozornost především na literaturu a jazykovědu: „Jako voják jsem měl možnost zjistit, že rakouský dialekt není nejvytříbenější, a během pěti let jsem si vytvořil svůj vlastní...“ Při svých upřímných snahách o reformu a očistění německého jazyka studoval v císařské knihovně a náhodou při tom narazil na knihu berlínského spisovatele Friedricha Nicolaiho „Briefe über die neueste Literatur“. Zde našel místo, které jej fanaticky zaujalo: „Rakousko nám nedalo žádného spisovatele, který by si zasloužil pozornost Německa. Dobrý vkus, aspoň co se němčiny týče, je v Rakousku ještě v plenkách, není ani tam, kde bylo Sasko a Brandenburg kolem roku 1730.“ K nápravě jazykové otázky byla v té době ve Vídni založena Německá společnost, jejímž členem se stal i Sonnenfels. Na počest první schůze společnosti uskutečnil svou přednášku: „Ankündigung einer deutschen Gesellschaft“, v níž se přimlouval za nápravu mateřské řeči: „Prokážeme naší vlasti službu, když budeme požadovat úplnou znalost německého jazyka v záležitostech státu, vědy, v záležitostech všech stavů a dokonce v našich domácnostech...“

Profesní a finanční situace Josefa von Sonnenfelse se nelepšila, nyní osmadvacetiletý syn byl nadále břemenem svého otce a opět se u něj projevovalo silné puzení k řeholnímu

⁹ Lindner, D., c. d., s. 12–17.

životu. Stalo se však něco jiného: opět nastoupil vojenskou službu. Od jednoho přítele se dozvěděl, že při nové organizaci císařské osobní stráže se uvolnilo místo účetního. Přijetí následovalo 1. 5. 1761.

Při příležitosti 45. narozenin císařovny vystoupil nyní účetní osobní stráže Sonnenfels opět za řečnický pult Německé společnosti, a to s přednáškou „Rede auf Marien Theresien“. Pro Sonnenfelse bylo důležité, že v auditoriu seděla řada vlivných osobností, jimž se jeho oslavná slova líbila. Tento úspěch zřejmě posílil Sonnenfelsovo sebevědomí, takže požádal o místo na katedře německého jazyka; byl ale odmítnut s odůvodněním, že katedra je již obsazená. Díky vlivným přátelům z armády byl Sonnenfelse představen státnímu radovi sv. pánu von Borrié. Z jeho pověření vypracoval Sonnenfels pamětní list, v němž navrhl instalaci nové katedry pro kameralistiku a vydávání periodického komerčního spisu pod titulem „Beyträge zur österreichischen Handlung“. Na tento spis byla osobně upozorněna – zřejmě státním kancléřem Kounicem – Marie Terezie a Sonnenfels byl vyzván, aby své představy detailně rozpracoval. V lednu 1763 tak skončila Sonnenfelsova druhá vojenská služba.

Po založení katedry pro politickou vědu ve Vídni byl Sonnenfels studijní dvorskou komisí pověřen, aby upřesnil, o jakou učebnici se budou opírat jeho přednášky. Zvolil knihu Johanna Heinricha Justiho „Die Staatswirtschaft“ (vyšla 1756), která měla podle Sonnenfelse potřebnou všeobecnost a přitom vycházela z rakouských poměrů. 31. října 1763 byl Sonnenfels jmenován profesorem nové katedry pro policejní a kamerální vědu.¹⁰

Nedlouho předtím – 12. května 1763 – se Sonnenfels v svatoštěpánském dómu oženil s Marií Theresií von Hayovou, dcerou Jana Martina von Haye, vrchního úředníka z Fulneku. Marie Terezie von Sonnenfelsová se narodila roku 1748, byla tedy o 15 let mladší než její muž. Měla šest sourozenců, jeden z nich – Jan Leopold (narozen 1735) – studoval teologii a v době sňatku své sestry byl ceremoniářem olomouckého biskupa. Později se stal proboštem v Mikulově a v roce 1781 biskupem královéhradeckým. Patřil k nejslovutnějšímsi zástupcům katolického osvícenství v Rakousku.¹¹

V roce 1765 vyšly první tři svazky rozsáhlé Sonnenfelsovy právní učebnice „Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz“, zabývající se policií. Vznikly z úvah a prací k přednáškám a dosáhly v německé jazykové oblasti velkého úspěchu, takže v roce 1798 vyšlo už jejich 6. rozšířené vydání.

Už zde se Sonnenfels projevuje jako univerzální myslitel. Právnicky vzdělán formuluje jasně a srozumitelně, protože usiluje o pochopení. Neustále poukazuje na to, že předpisy se musejí dělat pro občany, a ne proti nim. Vymezuje pojem veřejné bezpečnosti jako stav, v němž se nemusí obávat stát, a pojem osobní bezpečnosti jako stav, v němž se nemusí obávat občan. Sonnenfels věří v pozitivní postoj „muže“ k ideálním zákonům: mravný muž přece odmítá škodlivé jednání, protože miluje všeobecný pořádek; středně ctnostný muž, protože se obává trestu, a zločinci postaví policie do cesty adekvátní překážky. Sonnenfels přisuzuje dobrým zákonům pedagogický účinek – mají podporovat mravní jednání obyvatelstva. Byl si vědom, že zákony a dohled nad nimi nestačí: „Nejúčinnějším prostředkem ke vzdělání mravů je náboženství, výchova a vědy.“ Náboženství zaujímá dle Sonnenfelse první místo. V této otázce je velmi radikální a doporučuje státu, aby „duchovní služba byla povýšena na řádně placený úřad a nebyla závislá na chudých přispěvcích věřících.“ Tato nová duchovnost má společně s policií vystupovat i proti různým formám náboženských prohřešků, jako jsou např. veřejné zábavy a otevřené hostince během bohoslužeb.

Sonnenfels si uvědomuje, že adekvátní změny mohou přijít jen od adekvátně vzdělané a vychované nástupnické generace. Dobrý stát má o své mladé občany pečovat, rodiče si mají být vědomi, že nevychovávat jen syna či dceru, ale občana. Sonnenfels požaduje zřízení dorosteneckých úřadů, v nichž mají zasedat „pocitiví a zkušeni“ muži, kteří mají dohlížet na výchovu. Největší nárok na veřejnou péči mají nemanželské děti a sirotci, kteří

¹⁰ Lindner, D., c. d., s. 18–38.

¹¹ Lindner, D., c. d., s. 42–43.

mají být předáni do výchovných institucí, v nichž mohou být používány „jemné donucovací metody“. Při výchově je velký význam přikládán nižším a vyšším školám. Sonnenfels věří, že úroveň státu se může zvýšit zlepšením všeobecné úrovně obyvatelstva: „Čím širší je základna, tím intenzivněji na ní může být budováno.“ Obyvatele chce nutit k všeobecnému vzdělání takřka despoticky. Bojuje proti všemu, co tomuto cíli brání.

Jednou z překážek k dosažení mravů a vzdělanosti se mu jeví tehdejší stav rakouské divadelní scény. Bojuje proti převládajícím fraškám a improvizovaným kusům, proti ordinárnímu divadelnímu jazyku a oplzlí. Podle Sonnenfelsových idealistických představ se má „jeviště stát školou mravů“. Jedinou záchranou se mu v této situaci jeví vytvoření národní scény, od níž očekává dobrý vliv na jazyk a etiku. Velký důraz klade na cenzuru, která by se měla zaměřovat na divadlo, tisk a vydávání knih, aby se „vyloučilo to, co by mohlo šířit bludné, pohoršující a nebezpečné sklony.“ Nešlo zde o diktátorské – co je dobré, určujeme my; šlo mu o jakýsi druh „vnuceného blaha“, o vyvedení obyvatel z duchovního a mravního úpadku.

Sonnenfels se zabývá i problémy chudoby; odmítá názor, že o chudé se má starat církev, a vyzývá stát, aby sám zabezpečil své potřebné spoluobčany.

Sonnenfels si je však vědom, že reformy mohou být realizovány jen v případě, že občanům bude poskytnuta jistá míra svobody jednání. Svoboda je u něj omezena povinnostmi vůči bližním a adekvátními zákony (zde se Sonnenfels inspiroval Rousseauovou Sociální smlouvou), které mají být utvářeny tak, aby každý poznal hranici své svobody a nepřekračoval zákony ani z neznalosti, ani pro jejich nejednoznačnost a dvojsmyslnost.¹²

Detailně se věnuje různým zákonným přestupkům a v souvislosti s vyšetřovacím procesem se zabývá problémem ještě stále užívané metody mučení: „Útrpné právo je nebezpečné pro slabé nevinné a je prospěšné jen pro silného viníka.“ O rozsudcích soudí, „že trest má určovat zákon a ne soudce“. Zvláštní pozornost věnuje otázce trestu smrti. V roce 1764 píše: „Tresty smrti jsou proti konečnému účelu trestů: těžké veřejné práce řeknou dotyčnému více a činí trest zločince pro stát užitečným.“

Sonnenfelsova pokrokovost nezná hranic: vyžaduje vytvoření zdravotnické policie, která by měla zajišťovat tělesné blaho občanů („v každém městě fyzikus, v každé vesnici ranhojič“), k tomu lékárny, bezplatné přijímání v nemocnicích a zavedení zdravotního pojištění! Pozornost zaměřuje i na boj proti nakažlivým chorobám. Zabývá se znečištěním životního prostředí: „Měšťan dýchá s nečistým vzduchem stovky nemocí.“ Proto od urbanistů požaduje, aby se stavěly široké a rovné ulice, které dovolují „volný tah vzduchu“.

2. 2. 1765 vyšlo první číslo „půltýdeníku“ s názvem „Der Vertraute“. Vydavatel zůstal anonymní, ale brzy mnozí rozpoznali, že se jednalo o Sonnenfelse. V barokním stylu psal autor ironicko-satirické příběhy, které líčily tehdy ve vyšších vrstvách obvyklé „důvěrnosti“. Protože se mnozí v postavách příběhů rozpoznali, přišel zákaz už po čtyřech týdnech (27. 2. 1765). Hlavním důvodem byl odmítavý postoj Marie Terezie k satíře. Van Swieten, který tehdy fungoval jako cenzor periodických spisů, se sice pokoušel regentku přesvědčit o nevinosti takových publikací, ale nepochodil. Císařovna zřejmě nerozpoznala didaktický úmysl autora: svým způsobem psaní propagoval jeho dobrý styl a kompromitováním lehčích mravů doufal v jejich odstranění.

Krátký život „Der Vertraute“ nebyl však pro Sonnenfelse důvodem upustit od svých spisovatelských a novinářských plánů (v desetiletí 1761–1770, v němž bylo ve Vídni nově založeno 35 periodik, byl Sonnenfels zastoupen nejméně pěti časopisy). S plnou energií připravoval novou publikaci s titulem „Der Mann ohne Vorurteil“. Titul byl zřejmě inspirován Voltairovou veselohrou z roku 1749 „Nanine aneb Muž bez předsudku“. List vycházel vždy ve středu a v sobotu v oktavovém formátu za cenu 3 krejcarů.¹³

¹² Bauer, R.: „Luxus“ in Österreich: Joseph von Sonnenfels zwischen Jean-Jacques Rousseau und Adam Smith, s. 319–335, in: kol. autorů: Österreich in Europa der Aufklärung, 2. sv., Vídeň 1985.

¹³ Lindner, D., c. d., s. 52–89.

Sonnenfels, J.: Gesammelte Schriften, Vídeň 1783, 2. svazek: Der Mann ohne Vorurteil zweite Abtheilung

Periodický spis se pro Sonnenfelse stal nejlepší formou rozšiřování jeho osvícensko-liberálních myšlenek. Tentokrát vytvořil postavu primitivního „divocha“, kterého pojmenoval Capa-Kaum. Sám se situoval do postavy učence, který divocha kultivuje a seznamuje jej s tehdejší společností. Tím se mu nenásilnou formou dařilo upozorňovat na různé společenské nešvary. Ani tento Sonnenfelsův nejproslulejší časopis neměl dlouhého trvání. Pro zesílení útoků ze strany dvora a církve se v roce 1767 Sonnenfels sám rozhodl ukončit jeho publikování.¹⁴ Svou nenávist vůči Sonnenfelsovi tehdy spojili dvorní kancléř hrabě Jan Chotek a vídeňský arcibiskup kardinál hrabě Christoph Anton von Migazzi, kteří Sonnenfelse v soukromém styku titulovali výhradně jako „mikulovského Žida“.¹⁵ Záminkou otevřeného sporu byla okolnost, že Sonnenfels napadl církevní právo azylu: „V zemi nejproslulejší množstvím kostelů a klášterů jsou úkladní vrazi nejčastějším jevem...“ V tomto případě protestoval kardinál u Marie Terezie oprávněně: církev má sice právo poskytnout azyl a vyslyšet vrahovu zpověď, ale od těžké viny jej může osvobodit jen tehdy, kdy se zločinec vydá světské moci k odsouzení.

Už ve své „Policejní vědě“ vypověděl Sonnenfels boj vídeňskému lidovému divadlu, a to z morálních, estetických a především jazykových důvodů. Na počátku 18. století vládla ve Vídni italská hra. Německé divadlo získalo první kamenné sídlo až v roce 1709 a ovládl je „komediant“ – zubní lékař Josef Anton Stranitzky, jenž vytvořil postavu obhroublého šaška Hanse Wursta. Protože Stranitzkého hra byla improvizovaná, a nezachovala se tedy její autentická podoba, je zajímavá dobová zpráva „Lady Montagu“, která v roce 1716 zhlédla jeho hru „Amphitrie“. Hlavní představitel nejenže předváděl na odív své nahé pozadí a jejich texty obsahovaly nenucené hovory o fekálních procesech a pohlavních záležitostech, ale sklízeli za to i ovace diváků z vyšší společnosti.¹⁶

Hlavním Sonnenfelsovým záměrem byla zásadní změna této situace a úplná likvidace frašek jako žánru. Na Vánoce 1767 začal Sonnenfels vydávat svůj pátý a poslední týdeník: „Briefe über die wienerische Schaubühne“. V tomto směru existovaly velké paralely s G. E. Lessingovou „Hamburgische Dramaturgie“. Oběma autorům šlo o vytvoření a upevnění skutečného německého divadla. Sonnenfelsovi se soustředěnou kritikou podařilo uštědřit lidovému divadelnímu stylu smrtelnou ránu, takže po jeho zásahu se dějiny rakouského divadelnictví začaly ubírat zcela jiným směrem. Při důsledné likvidaci „nepravdivých kusů“ mu šlo o to, aby divadlo působilo výchovně na mravy, chování a především na jazyk. V jednom z esejů srovnává situaci německého a francouzského divadla: „Ačkoliv Německo již disponuje divadelními autory, kteří se se ctí pokusili o drama, nedostává se mu doposud divadelní řeči... Řeč lidí z vyšších kruhů je vlastně řečí hovorovou... Je možné, že jednou dojdeme tak daleko, že na všech dvorech, ve všech hlavních městech se bude mluvit toliko francouzsky?“¹⁷

Koncem roku 1766 povýšila Marie Terezie kreslířskou a mědiryteckou školu Jakoba Mathiase Schmutzera v Annenské ulici ve Vídni na c. k. Akademii. Před mimořádným shromážděním této instituce pronesl Sonnenfels přednášku: „Von dem Verdienste des Porträtmalers“. Vypořádal se v ní s tezí, že portrét není nic jiného než zvěčnění podoby takových lidí, kteří jsou hodni nesmrtelnosti. Podle Sonnenfelse by pak stačilo pouze předstoupit před zrcadlo. Umění od umělce však vyžaduje, aby portrét obsahoval zároveň i charakter zobrazovaného. Záhy poté se uskutečnila druhá přednáška pod titulem: „Ermuterung zur Lektüre an junge Künstler“. Za své postoje byl dekretem z 27. 1. 1768 jmenován tajemníkem nové akademie s právem korespondovat ze svého titulu se zahraničními členy a s milovníky a znalci umění.

¹⁴ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, 4. svazek, Vídeň 1784.

¹⁵ Lindner, D.: c. d., s. 92.

¹⁶ Bauer, R.: „Luxus“ in Österreich: Joseph von Sonnenfels zwischen Jean-Jacques Rousseau und Adam Smith, in: kol. autorů: *Österreich in Europa der Aufklärung*, 2. sv., Vídeň 1985, s. 319–335.

¹⁷ Haider-Pregler, H.: *Entwicklungen im Wiener Theater zur Zeit Maria Theresias*, in: kol. autorů: *Österreich im Europa der Aufklärung*, 2. sv., Vídeň 1985, s. 701–716

Po ukončení „Grundsätze der Polizei“ začal Sonnenfels neprodleně pracovat na druhém svazku: „Die Handlung“ (knize o hospodářství). Zabýval se podrobným studiem pramenů, a aby podal detailní přehled o hospodářských poměrech v monarchii, chtěl podniknout výzkumnou cestu po dědičných zemích. I přes souhlas státní rady byla jeho žádost odmítnuta: kdo není obeznámen s materií – praví se ve zdůvodnění – nemůže při tak krátkých cestách získat skutečný přehled. Dílo nakonec vyšlo roku 1769 a obsahovalo 15 kapitol. Hlavní části představovalo zemědělství, manufakturní výroba, vnitřní a zahraniční obchod, doprava po souši a po vodě, peněžní oběživ, půjčky a podnikání, obchodní společnosti, státní bilance, obchodní kolegium... V zemědělských poměrech země platily v mnoha ohledech ještě středověké poměry: nevolnictví, robota a naturální dávky... Reformy z roku 1749 přinesly úlevu jen v náznacích. Citelné výsledky byly registrovány teprve v souvislosti s vlivem kameralismu.

Sonnenfels se vši vehemencí bojoval proti robotě: „Pole, která jsou obdělávána v rámci roboty, jsou špatně obdělávána, protože při robotě se nepracuje tak, jako k vlastnímu užitku... Nájemník na půdě, která není jeho vlastnictvím, sotva přikročí k těm zlepšením, jichž je schopen... Blaho rolníka je základem kvetoucího hospodářství země. Všechna tradiční omezení musejí být státem odstraněna.“ Sonnenfels se přimlouval za zřízení zemědělských škol, které by měly novým generacím zprostředkovat vědecké poznatky k praktickému využití.

Vedle zemědělství se Sonnenfelsova kniha zabývá průmyslem: „Tovární privilegia byla udělena, aby se rozvíjela důležitá odvětví jako textilní průmysl, výroba hedvábí, zpracování kovu. Podnikatelskou činnost mají podníti prémie za zavádění a rozšiřování různých průmyslových oborů, peněžní podpory a zálohy při zakládání továren. Protože v této záležitosti je zapotřebí velkých finančních prostředků, není divu, když se při zakládání průmyslu angažuje bohatá šlechta.“ Sonnenfels byl k takovému způsobu industrializace skeptický, protože představoval jistý druh monopolu. Obával se, že „monopolista všude, kde se bude nabízet možnost, přikročí k šetření nákladů a ke zvyšování zisku. Monopoly nebudou moci využívat jen tuzemských surovin, a proto budou nuceny nakupovat v zahraničí – to povede ke zvýšení ceny...“ Proti tomu Sonnenfels navrhoval státu odvolání privilegií a povolení většího množství provozoven. Žádal jistý druh hospodářské podpory při volné konkurenci.

Manufakturního dělníka stavěl vědomě do protikladu k řemeslníkovi, k členům cechů, které se kastovně uzavíraly. Manufakturní dělník musel mít v případě potřeby možnost vyměnit své pracoviště, když to vyžadovala situace na trhu. Manufaktura měla rozšířit možnost zaměstnání té části obyvatel, kterou nemohlo zaměstnat zemědělství; měla se stát prostředkem k obživě lidu... Výroba ale není myslitelná bez obchodu. Obchodní politika je v centru každého hospodářského vývoje. Vnitřnímu obchodu nejvíce bránila existující mýtní a celní situace. Habsburské země byly přehláceny celníci, které hluboko do šedesátých let 18. století znemožňovaly každou intenzivnější výměnu zboží mezi jednotlivými provinciemi. Tyto teorie vedly v roce 1769 k tomu, že došlo k „Regulaci celnictví“ a nový řád nabyl platnosti 15. 7. 1775. Rakouské země, Čechy a Morava tvořily poté jednotnou celní unií.¹⁸

Na podporu exportu požadoval Sonnenfels vytvoření obchodních společností a jejich státní podporu, a to za účelem rozšíření obchodu a vývozu národního přebytku. Sonnenfels se vypořádával i s obchodní bilancí: „Jestliže suma vývozu převyšuje sumu dováženého zboží, je bilance výhodná, je-li tomu naopak – je nevýhodná...“

Uvěřejnění těchto obchodních teorií přineslo autorovi oficiální uznání. Marie Terezie Sonnenfelsovi udělila titul dvorního rady a jeho univerzitní plat zvýšila o 400 zlatých. To se stalo podnětem k útoku dvorní kamarily, která využila toho, že se Sonnenfels, jemuž jeho četné činnosti zřejmě přerostly přes hlavu, obrátil na dvůr s prosbou, aby byl částečně zproštěn své učitelské činnosti. Zdůvodňoval to tím, že je velmi zaneprázdněn cenzurou, publikováním a skutečností, že v Evropě neexistuje podobný vědecký obor a on ho

¹⁸ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, 10. sv., Vídeň 1787.

musí teprve formovat, a přitom že „dostává plat jako nějaký tajemník...“ Proti tomu jeho protivníci ode dvora argumentovali tím, že „kamerální vědy existují ve Francii, Anglii a v Německu už 40 let a ve Vídni tyto vědy učil profesor Justi. Sonnenfels měl zpočátku plat 1200 zlatých ročně, ten mu byl zvýšen postupně na 2400 zlatých – žádný vládní rada nemá tolik, a jestliže má leckterý dvorní tajemník stejný plat, tak není jistě zaměstnán méně než Sonnenfels, který má čas k tomu, aby denně navštěvoval divadla a psal týdeníky, které vůbec nesouvisí s jeho profesí...“

V roce 1768 bylo zavedeno „Constitutio Criminalis Theresiana“. Tento trestní zákoník stále ještě povoloval při ověřování pravdy užívání útrpného práva. Jeho liberálnost se projevovala jen tím, že rozlišoval různé stupně mučení, takže např. u žen nebylo možno nadále užívat španělskou botu. Trest smrti se rozlišoval na tvrdý a mírný. K prvnímu patřilo upálení za živa, narážení na kůl, čtvrcení, lámání v kole zdola a shora, štipání žhavými kleštěmi, řezání řemenů apod. Mírný trest představovalo setnutí hlavy nebo pověšení. Sonnenfels využil nabízející se příležitosti a vypověděl mučení boj. Protože mu bylo z nejvyšších míst naznačeno, aby se v této otázce neangažoval, rozhodl se pro osobní intervenci u císařovny. Nejdříve napsal dopis, v němž Marii Terezii vysvětlil, proč se vyhlášené zákony přičí jeho přesvědčení, a tvrdil, že vyjadřovat se proti tomu, co nesouhlasí s našimi principy, je v souladu a logice s jeho univerzitním posláním. Ve Wurzbachově Biografickém lexikonu se uvádí, že dopis předal Sonnenfels císařovně osobně a při té příležitosti ji svou promluvou rozplakal a přiměl ke zrušení tortury. Ve skutečnosti ovlivnila regentku událost, kdy jednomu obviněnému byla během mučení vytržena ruka. Lékařské dobrozdání k tomuto případu otášlo císařovnou tak silně, že se dostavil alespoň částečný úspěch ve formě zrušení (23. 10. 1773) „interkalární tortury“.¹⁹

Sonnenfels nastolil zásadní problémy: zda trpnou otázku zrušit zcela, u jakého typu zločinu ji případně ponechat (kritici Sonnenfelsovi vytýkali, že uvažoval o výjimce, když chtěl mučení aplikovat v případech, kdy doznaný zločinec nechce vyrazit své spolupachatele), čím nahradit útrpný způsob vyšetřování? Je mučení spolehlivým prostředkem? Může soudce po přiznání, které bylo dosaženo mučením, přistoupit k odsouzení bez obav, že byl trestu vydán nevinný? Když bolesti na mučidlech nedonutí vyšetřovaného k doznání, může být osvobozen bez obav, že byl propuštěn pachatel?

Ve svých Sebraných spisech argumentoval Sonnenfels případem, který se tehdy odehrál v Ženevě. Venkovský chlapec přijel do města navštívit svou sestru. Protože už byla noc, rozhodl se ji strávit v místě, kde tábořily formanské vozy, a sestru chtěl vyhledat následujícího dne. Tvrdě usnul, takže netušil, že v jeho blízkosti nějaký voják odemkl a vykrádal jeden z vozů. Zloděj byl však náhle vyrušen policejní hlídkou, a protože už nestihl utéci, strčil v chvatu klíč do kapsy spícího venkovana a začal křikem upozorňovat na přítomnost zloděje. Policejní hlídka na jeho popud zajala nic netušícího mladíka, v jehož kapse našla klíč od vykradeného vozu. Mladík se na mučidlech přiznal a byl popraven. Skutečný zloděj – voják – pokračoval v krádežích. Později byl chycen a přiznal se i k lupu, za nějž byl popraven venkovan. Sonnenfels k tomu podotýká: „Doted jsou soudci, kteří vynesli rozsudek, Ženevany nenávidění.“

Dalším příkladem mu byla vražda vykonaná na moravském šlechtici Janu Václavu Přepyském v jeho vlastním zámku. V říjnu 1765 byl přepaden tlupou lupičů, kteří jej okradli a zavraždili. Sluhou zavražděného byl obviněn myslivec, který ještě před aplikací útrpného práva zemřel ve vězení. Později dopadení skuteční viníci svým doznáním potvrdili myslivcovu nevinu.²⁰ Sonnenfels k tomu podotýká: „Mám čestné slovo od více než jednoho rady a i od těch, kteří při těchto poradách hlasovali pro zachování mučení, že jsou připraveni svá mínění opustit a přejít na mou stranu, když je osvobodím od představy, že odstranění

¹⁹ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, 7. svazek, Vídeň 1785 – I. část – Über die Liebe des Vaterlandes, II. část – Über die Abschaffung der Folter.

Lindner, D., c. d., s. 38–50 a 131–135.

²⁰ Halada, J.: *Lexikon české šlechty*, II. Praha 1993, s. 132–133.

mučení povede k větší míře nepravosti a jeho důsledkem bude všeobecná bezuzdnost... Doufám, že odstranění mučení, které požaduje svědomí lidstva a které Evropa očekává, neodevzdá svou daň, nepřinese novou hrozbu společné bezpečnosti..."

Marie Terezie přesunula konečné rozhodnutí na Josefa Sonnenfelse, protože „studoval práva“. Od 1. 1. 1776 byla tortura při vyšetřovacím řízení zakázána. Panovníkovým doporučením došlo k faktickému vyloučení rozsudku smrti, a to s argumentem, že ze všech trestů jako jediný postrádá výchovný aspekt. Trestné činy byly rozděleny na závažnější (kriminální) a méně závažné (politické).²¹

V téže době byl Sonnenfels jmenován „ředitelem osvětlení“ Vídně. Realizace jeho projektu trvala dva roky. Podle jeho nařízení byly instalovány svítilny visící na železných tyčích 15 stop nad zemí. Svítilny byly od sebe vzdáleny jen 16 kroků, takže poskytovaly dostatečné osvětlení. Když v té době navštívil Vídeň Berlíňan Friedrich Nicolai, poznamenal si: „Všechny lucerny jsou stále rozžaty, v létě i v zimě, ať už svítí měsíc, nebo nesvítí. Když to člověk vidí, musí se stydět za skoupost, která panuje v Berlíně a v mnoha jiných městech Německa... v létě se nesvítí nikdy a v zimě jen tehdy, když nevyjde měsíc.“ Ve stejné době kolovala ve Vídni anekdota: Sonnenfels jede se svým přítelem ze Schönbrunnu do města. Ze zataženého nebe náhle vysvitne měsíc a zaplaví stříbrnou září rezidenční město. „Jak krásné světlo“, prohodí přítel. Sonnenfels na to odvěti: „To je mé dílo!“²²

Vedle všech jiných úkolů přikročil Sonnenfels k dokončení své vysokoškolské učebnice a v roce 1776 předložil svůj třetí a poslední svazek pod názvem „Věda o financích“ (Die Finanzwissenschaft), který obsahoval 520 stran. Rozvíjí myšlenky, že prosperita státu, pro nějž jsou finance čerpány, se musí sjednotit s prosperitou občana, který je zdrojem příspěvků. Prosperita státu spočívá v tom, že jeho příjmy jsou dostatečné, prospěch jednotlivých přispěvatelů je v tom, že podíl, který odevzdali na daních, je „přiměřený“. Zatížení poddaných nemá určovat gruntovní pán, ale právní normy.

Intelektuál Sonnenfels kladl velkou váhu na sedláky a početně vzrůstající dělnictvo. Velmi rozhodně se vyslovil proti lichvářům, proti zneužívání úřadů a zpronevěře. Lichvářům čelil nabídkou státní půjčky. Ostře napadl skutečnost, že „existují stavy v obecném zřízení, které se těší výjimce v odvádění daní: šlechta, duchovenstvo, učenci. Protože daňová povinnost vychází z povahy společenské smlouvy, je obecná... Stavy, které požadují výjimku, tím dokazují, zda jsou občany, nebo ne.“ Sonnenfels požadoval, aby těm stavům, které neakceptují všeobecnou daňovou povinnost, byla odmítnuta ochrana státu.²³

Sonnenfels se vyslovil proti každému druhu výjimky a přimlouval se za jednotný daňový systém. Poté, co představil poslední svazek svých „Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz“, předložil vlastně ucelené vědecké dílo o vnitřní organizaci moderního právního státu a jeho správy. Dílo vzbudilo pozornost ve vzdělaneckých kruzích a některé německé vysoké školy (Lautern, Stuttgart, Mohuč, Bonn, Ingolstadt) je přijaly za oficiální učebnici kameralistiky.

I když Sonnenfelsovo novátorství stále naráželo na odpor konzervativního úřednického státu, byl za svého života poctěn nejvyšším oceněním té doby: několik týdnů před smrtí Marie Terezie (14. října 1780) obdržel dekret o jmenování dvorním radou. Po smrti císařovny přednesl pod názvem „Die letzten Tage Theresiens“ působivý hymnus na velkou ženu, regentku a jeho příznivkyni. Řeč vyšla i tiskem a během šesti dnů vynesla svému autorovi přes 900 zlatých.²⁴ Někteří badatelé míní, že pozdější vztah Sonnenfelse a Josefa II. byl napjatý, že Sonnenfelsova kariéra skončila smrtí císařovny. Toto pojetí však naráží na skutečnost, že na vídeňském dvoře nastal čas určitého okruhu osob, snažících se zdiskreditovat málo oblíbeného dvorního radu.

²¹ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, 7. sv. Über die Liebe des Vaterlandes, Über die Abschaffung der Folter, Vídeň 1785.

²² Lindner, D.: c. d., s. 140–143.

²³ Tamtéž

²⁴ Liebel-Weckowicz, H.: Auf der Suche nach neuer Autorität: Raison d'état in den Verwaltungs- und Rechtsreformen Maria Theresias und Joseph. II., 1. sv., in kol. autorů: Österreich im Europa der Aufklärung, Vídeň 1985, s. 339–365.

Ve své přednášce z roku 1771 „Über den Nachteil der vermehrten Universitäten“ se Sonnenfels obrátil proti akademické inflaci, proti učenému „póvlu“, proti neplodným, neužitečným poloučencům. Až o 10 let později se Josef II. ujal tohoto reformního návrhu a zredukoval počet univerzit jen na Vídeň, Lvov, Prahu, Pešť a Olomouc.²⁵

Pro Josefa II. byl vlastní úřední jazyk jen pomůckou ke vzájemnému rychlému dorozumění v polyglotní dunajské monarchii. Jazyk byl pro něj čistě racionální záležitostí. Podle určitých zdrojů císař vážně pomýšlel na to, že za úřední řeč určí nějaký slovanský jazyk. Později to zamítl, protože se zjistilo, že žádný ze slovanských jazyků užívaných v rakouském soustátí není srozumitelný všem slovanským národům. Proto zvolil německý jazyk, i když ani ten nebyl v žádném případě mateřským jazykem většiny obyvatelstva – byl však srozumitelný většině vzdělců.

Josefovým nejdůležitějším spolupracovníkem v jazykové otázce byl Sonnenfels, který může být považován za tvůrce rakouské úřední němčiny. Sonnenfels chápal obyvatelstvo rakouského soustátí jako jeden národ, nezávisle na tom, jakým jazykem tyto obyvatelé hovoří. To platilo např. i ve Francii a ve Velké Británii, kde bylo také několik národů s vlastními jazyky shrnuto do jednoho národa jako celku. Ten jazyk, který je nejlépe chápán, byl pro všechny obyvatele závaznou úřední řečí. Sonnenfelsem prosazená úřední němčina byla proto podle jeho pojetí rakouským národním jazykem. V dunajské monarchii chápali toto stanovisko především Židé (i když jejich mateřštinou byla jidiš nebo jiné jazyky), kteří z „hochdeutsch“ učinili svůj dorozumivací jazyk. Židé v dunajské monarchii nejlépe pochopili jazykovou intenci Josefa II. a na tomto stanovisku často setrvali i po rozpadu monarchie v roce 1918. Těmto Židům byly pak chybně vytýkány proněmecké postoje.²⁶

12. března 1781 se konstitovala vídeňská lóže „U pravé svornosti“, která vzešla z lóže „U korunované naděje“. Patřili k ní aristokrati, vysoké vojenské kruhy, lékaři, profesori a vyšší úředníci. V roce 1782 byl do lóže přijat významný mineralog a univerzitní profesor Ignaz von Born (1742–1791), předobraz Sarastra v Mozartově Kouzelné flétně, jeden z nejmarkantnějších zjevů josefínské doby, jehož hlavním cílem bylo vytvořit „Společnost věd“. To mělo za následek, že do lóže vstoupilo mnoho umělců a vědců, takže v roce 1782 požádal o vstup do lóže i Sonnenfels. Sonnenfels byl do lóže U pravé svornosti přijat 6. 7. 1782, tehdy jej poeticky uvítal básník Alois Blumauer. Po krátkém čase převzal úřad „řečníka“, což vyplývalo z povahy jeho osobnosti. Jedna z jeho nejzásadnějších přednášek na půdě lóže zněla: „O vlivu zednářství na občanskou společnost“, v níž mj. varuje před nebezpečím nejen vnějším, ale i vnitřním – ze strany spolubratří, kteří vystupují z lóží, aby pak v „profánním světě“ šířili nepravdy o zednářích, nebo užívají lóží jako odrazového můstku pro svou kariéru a obchody. Sonnenfels v té době také založil časopis „Journal für Freimaurer“. Roku 1784 došlo ke zřízení rakouské zemské lóže, která proklamovala svou nezávislost na Německu, a v ní zaujal úřad zemského velmistra kníže Ditrichštejn a úřad velkého tajemníka Ignác Born. Později došlo mezi Bornem a Sonnenfelsem k odcizení, když se Sonnenfels přidal na stranu Ditrichštejna (zřejmě kvůli odvěké loajálnosti k tomuto rodu), a nepodpořil tak reformní snahy, které v lóži podporoval Born. Když byla 6. 1. 1786 otevřena nová sjednocující lóže „Zur Wahrheit“, nebylo už Sonnenfelsovo jméno na prezenční listině. Born zemřel 24. srpna 1791 ve věku 49 let v důsledku otravy olovem.²⁷

Po smrti Josefa II. přišel 12. 3. 1790 do Vídně jeho bratr Leopold, jehož snahou bylo zrušit josefínské reformy, a tím dosáhnout uklidnění v rakouských zemích. První kroky vedly k zrušení daňových a urbarních regulací. Činnost daňové regulační komise byla převzata česko-rakouskou dvorskou kanceláří. Sonnenfels se na Leopolda v červenci 1790

²⁵ Sonnenfels, J.: *Gesammelte Schriften*, 8. svazek – Vídeň 1786: Rede auf Marien Theresien, Über den Nachteil der vermehrten Universitäten, Ermunterung zur Lektür an junge Künstler, Verdienste des Porträtmalers...

²⁶ Rosenstrauch-Königsberg, E.: *Erste Schritte auf dem Weg zu österreichischen Nationalbewusstsein*, in: kol. autorů: Österreich im Europa der Aufklärung, 2. sv., Vídeň 1985, s. 895–919.

²⁷ Beránek, J.: *Tajemství lóží (Svobodné zednářství bez legend a mýtů)*, Praha 1994, s. 89, 96.

Lindner, D.: *Ignaz von Born – Meister der wahren Eintracht*, Vídeň 1986, s. 28, 39.

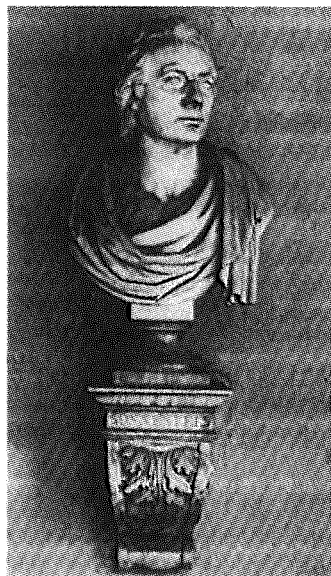
obrátil s provoláním, v němž nabízel využití svých služeb. Pro Leopolda nebyl žádným neznámým. Existuje poznámka z roku 1778, v níž jej Leopold dokonce charakterizoval: „Tento Sonnenfels je synem pokřtěného Žida, muž velkého talentu, činorodý, velmi schopný a pracovitý, ale plný domýšlivosti a ješitnosti, sám se vždy chválí nanejvýš fanaticky, všechny věci dělá s velkým rozruchem a publicitou, mluví příliš mnoho a příliš se vychvaluje, přebírá mnoho povinností, které pak nemůže splnit...“ Lze rozpoznat, že Leopold si necenil Sonnenfelse jako člověka, ale jako úředníka, což později vedlo k využívání Sonnenfelsových služeb. Leopold zrušil studijní dvorní komisi, jejíž agenda byla rovněž převzata česko-rakouskou dvorskou kanceláří. Toto opatření vedlo k velkému omezení vlivu politických věd a po 28 letech učitelské činnosti byl Sonnenfels propuštěn. Jeho nástupcem se stal Heinrich J. Watteroth pro politické vědy a Leopold A. Hofmann pro obchodní styl.

Po zavedení Josefova tolerančního zákonodárství došlo k překvapivému zjištění, že po odstranění trestu smrti a mučení panovaly v trestních otázkách stále nedostatky. Leopold pověřil úředníky, kteří každé tři měsíce prováděli inspekce věznic. Pro Rakousko byla tato opatření nová (Leopold je v Toskánsku praktikoval už dávno) a vedla k demisi policejního ministra hraběte Pergena. Leopold nařídil reorganizaci policie podle toskánského vzoru a pověřil ji Sonnenfelse. Byla to dobrá volba a už 1. 11. 1791 mohl být vydán nový policejní řád. Jeho hlavním bodem bylo úplné vyřazení tajné policie, za Josefa ještě velmi činné, již byla prokázána celá řada zneužití. Při tvorbě nových zákonů bylo využito Sonnenfelsových „Princípů policie“: ustanovení okresních lékařů a ranhojičů, porodních bab, dohled na klid, pořádek, bezpečnost a veřejnou slušnost, na zdravotnictví a trhový řád. Zatímco ve Francii vypukla krvavá revoluce, snažilo se Rakousko dosáhnout práva a pořádku větší mírou liberálnosti. Kvůli událostem ve Francii nařídil Leopold další činnost kompilační komise a jmenoval Sonnenfelse jejím referentem.²⁸

Když císař František I. zřejmě pod vlivem popravy Ludvíka XVI. znovu povolal hraběte Pergena za policejního ministra, varoval Sonnenfels před znovuobnovením tajné policie, protože „podkopává mravnost, ruší vazby společenského života a otevírá dveře urážkám a podezřením.“ Ve svém spisu „O příčinách francouzské revoluce“ kladl Sonnenfels Ludvíkovi za velkou vinu ponižující špiclovský systém policie.

Roku 1794 dosáhl 61letý dvorní rada Sonnenfels nejvyšší akademické cti – stal se rektorem magnificus vídeňské univerzity. Byla znovu sestavena kompilační komise na vytvoření nového zákoníku, která pod Sonnenfelsovým vedením zpracovávala josefínské zákony. Došlo však ke kompetenčnímu sporu mezi kompilační komisí a nejvyšším správním úřadem, a císař proto zavedl „revizní komisi“, jejímž referentem se stal opět Sonnenfels. Návrh nového zákoníku byl stále přepracováván a revidován a až 26. 4. 1811 byla rozhodnutím Františka I. udělena sankce třem částem Všeobecného občanského zákoníku, který v Rakousku platí doposud a jehož některá ustanovení platila v ČSR do roku 1949.

Sonnenfels pracoval stále tak intenzivně jako v minulých desetiletích. V roce 1795 mu císař svěřil i předsednictví v komisi pro „očistění talmudu“, k čemž byl Sonnenfels predestinován na základě svých znalostí hebrejštiny. Vedle toho napsal „Příručku vnitřní státní správy s ohledem na okolnosti a pojmy doby“. Když se jednalo o to, aby byl nový trestní zákon rozšířen o paragrafy urážky majestátu, bylo dobrozdání požadováno od dvorního

Sonnenfelsova busta od Aloise Düllla z roku 1891 umístěná v arkádách vídeňské univerzity

²⁸ Lindner, D.: Der Mann ohne Vorurteil, Vídeň 1983, s. 166–179.

rady Sonnenfelse. Při poměřování trestu mělo být podle Sonnenfelsova názoru zvažováno, zda má viník nízké vzdělání a nedostatečnou výchovu, nebo zda se jedná o „tupitele z řad šlechty nebo jinak vzdělaných kruhů“.

V roce 1801 začala opět debata o trestu smrti, který byl doposud uskutečňován jen v případech velezrady. Nyní měl být zaveden i v případech vraždy, žhářství a falšování peněz. Proti tomu se stavěly četné vlivné osobnosti, Sonnenfels se však z loajality k Františku I. držel stranou těchto diskusí.

14. srpna 1802 se ve „Wiener Zeitung“ objevila zpráva, že vyšla Beethovenova „Velká sonáta pro fortepiano – opus 28“. Toto dílo, které později obdrželo označení „Pastorale“, nese věnování: Josefu von Sonnefelsovi. Nikdy nebylo prokázáno, že by se Beethoven a Sonnenfels osobně znali, ze strany Beethovena šlo o výraz úcty k muži, s jehož světovým názorem sympatizoval.²⁹

I přes vysoký věk zaujímal Sonnenfels stále významné postavení, což se projevilo v řadě uznání a poct – v roce 1804 mu byl např. propůjčen malý kříž řádu sv. Štěpána. Od té doby bylo jeho jméno vedeno v čestném seznamu dvorního a státního schematismu. 11. 11. 1806 bylo Sonnenfelsovi uděleno čestné občanství města Vídně. V březnu 1808 mu král Maximilián Bavorský předal zlatou dózu s vkládanými brilantovými iniciálami. Z Pruska obdržel řád červeného orla 2. třídy, Dánsko jej vyznamenalo Danebrog-řádem.

V roce 1811 byl Sonnenfels jako téměř osmdesátiletý jmenován prezidentem „Akademie spojených užitých umělců“ (Akademie der vereinigten bildenden Künstler). Rok předtím přijal v této Akademii úřad kurátora hrabě Clemens Metternich. Mezi ním a Sonnenfelsem vzniklo napětí. Roli jistě hrál i věkový rozdíl 40 let. V roce 1813 byl Sonnenfels požádán, aby v Akademii přednesl proslov a on souhlasil. Tehdy nepříliš liberální poměry však přikazovaly, aby nejdříve předložil text přednášky ke schválení. Když mu poté Metternich nařídil úpravy, odepsal mu Sonnenfels těmito slovy: „Především bych se chtěl ze své strany zeptat, zda je mou povinností tento proslov, za jehož obsahem, tématem a výrazem si stojím, dopředu sdělit? Ne, nebo ano? Jestli ne, tak se upravovat nebude. Jestli mám být povinován druhým, pak navždy odmítám pronášet slova na akademické půdě. Ve svých 80 letech a po 52 letech své služby – co mohu ztratit?“

Akademie se snažila plnit svou povinnost; umění opravdu doznalo pokroku..., ale publikum by se mohlo ptát: kde jsou důkazy tohoto pokroku, proto předkládám příčiny a omluvu. Dvůr a šlechta pro umění neučinily nic – na poměry doby... Nikdo pro umělce nic nedělá, ani dvůr, který svou činnost přenechává začátečníkům, ani šlechta. Je-li má rozprava pokládána za nepoužitelnou, a druhou si netroufám napsat, bude nutné učinit nějaké opatření...“ Dopis byl odeslán 28. 1. 1814 – jednalo se o odvážný počín s ohledem na mocnou pozici Metternicha – a dokresluje ryzost Sonnenfelsovy osobnosti i na sklonku života.³⁰

Úmrtní registr fary sv. Štěpána uvádí jako den Sonnenfelsovy smrti 25. duben 1817. Rubrika označující místo pohřbu a den, kdy se pohřeb konal, nebyla vyplněna. Kniha pohřebních poplatků uvádí vedle jména, všech titulů a vyznamenání i tuto poznámku: „Věk 85 let, bytem ve Wollzeile 827, fara sv. Štěpána – zemřel 25. dubna v 8 hodin večer v důsledku stáří. Hřbitov sv. Marxe. Zaplácena 2. třída – 38 zlatých 51 krejcarů, vůz se 4 koňmi za 20 zlatých 56 krejcarů.“

Hrob byl opatřen jednoduchým náhrobkem, který se ale nezachoval, stejně jako se nedochovala evidence hrobů, takže místo posledního odpočinku Josefa von Sonnenfelse je neznámé. Manželka Terezie po jeho smrti přesídlila do domu v Untere Bäckerstraße č. 792 (dnes Sonnenfelsgasse) a zde zemřela 17. 3. 1820 na zápal plic. I ona byla převezena na hřbitov sv. Marxe, aby spočinula po boku manžela.

Poslední Sonnenfelsovou „literární“ památkou je jeho testament: „Nemám žádný majetek, to je známo. Po celý svůj dlouhý život jsem se snažil jen o to, abych plnil svou povinnost,

²⁹ Lindner, D.: c. d., s. 179–187.

³⁰ Lindner, D.: c. d., s. 191–203.

a ne abych hromadil majetek. Má choť Terezie von Sonnenfelsová, rozená von Hay, mi přinesla věnem 3 000 zlatých, jejichž příjem zde ještě jednou potvrzuji. Slíbil jsem protihodnotou 6 000 zlatých; těchto celkem 9 000 zlatých je mým dluhem, k jehož pokrytí si přeji, aby na ně připadlo vše, co vlastním; přitom poznamenávám, že stříbro, které je označeno iniciálami TS patří mé choti. Kdyby z pokrytí 9 000 zlatých něco zůstalo, je toho dědičkou má choť. Šlechtná žena! Protože jí nezanechávám žádné poklady, bude mít za cenný odkaz neposkrvněnou pověst svého muže a účtu, které se měl to štěstí těšit u svých spoluobčanů... Ať má drahá družka odevzdá chudobinci 50 zlatých a odmění mé služebnictvo... A nyní, drahá družko mého života, přijmi ujistění, že mě bude do hrobu doprovázet úcta a vděčnost za blažených 48 let manželství... Vídeň, 1. 2. 1811.“

I když se nezachoval Sonnenfelsův hrob, má Vídeň přesto několik památek spojených s jeho osobou: sochu na náměstí před radnicí od sochaře Hanse Gassera, která byla zhotovena původně jako jedna z balustrádních postav pro Alžbětín most, jež byly odhaleny v roce 1867. Po zrušení mostu byly sochy přemístěny na náměstí radnice. Za války byla Sonnenfelsova socha „z rasových důvodů“ odstraněna a znovuinstalována byla až v roce 1947. V roce 1891 byla v arkádách čestného nádvoří vídeňské univerzity umístěna busta od Aloise Düllla. Na pomníku Marie Terezie v blízkost Hofburgu je Sonnenfelsova socha v linii poradců pro administrativu a legislativu vedle Haugwitzze, Grassalkoviche, Bruckenthala, Rieggera a Martiniho na straně obrácené k Umělecko-historickému muzeu. Na frontální straně domu ve Wollzeile, v němž Sonnenfels zemřel, byla instalována pamětní deska. Dům byl však zničen bombou za druhé světové války. Bývalá Hintere popř. Untere Bäckerstraße byla přejmenována na Sonnenfelsgasse (mezi roky 1938–1945 se jmenovala Johann-Sebastian-Bach-Gasse).³¹

Mladší bratr Josefa von Sonnenfelse, František (narodil se 11. 7. 1735), zůstal v Mikulově a téměř celý život pracoval na ditrichštejských panstvích jako správce. Ještě údajně na sklonku života ukazoval zlatý, který dostal „na začátku své kariéry“ od knížete k povzbuzení píše. O jeho pozdějších vztazích ke staršímu bratrovi se mnoho neví. V roce 1797 získal od Josefa II. titul dvorní rada a říšský číšník. Jeho činnost se navenek neprojevovala (v rodinném archivu Ditrichštejnů se zachoval jeho jediný dopis)³², i když vedl poradní sbor knížete Ditrichštejna jako finanční a ekonomický poradce a měl zřejmě rozhodující vliv na proměnu ditrichštejského hospodářství v šedesátých a sedmdesátých letech 18. století. V roce 1805 utekl před francouzskými okupanty do Opavy, kde 11. 1. 1806 zemřel. Jeho tělo bylo 15. 3. 1806 převezeno do Mikulova a pohřbeno na městském hřbitově. V roce 1860 byla na jeho počest přejmenována Česká ulice a dne 31. 10. 1860 byl na městském hřbitově odhalen pomník „největšímu dobrodinci“ Mikulova. Pořizovací náklad 1148 zlatých byl uhrazen ze sbírek, které v Mikulově a ve Vídni organizoval dr. Kluger. O čtyři roky později byla k pomníku pořízena litinová ozdobná ohrádka se dvěma osvětlovacími stojany. Náklad byl uhrazen z výnosu Sonnenfelsových nadací. Tento pomník byl 31. 5. 1922 z iniciativy Okrašlovacího spolku přenesen ze hřbitova na Školní náměstí (do parčíku na rohu gymnázia). V roce 1945 byl podle tvrzení odsunutých mikulovských Němců odstraněn českými novoosídlenci v domněnku, že se v případě Františka von Sonnenfelse jedná o Němce.

Ve svém testamentu, vyhotoveném 10. 5. 1803 ve Vídni, si přál, aby byl pohřben na mikulovském městském hřbitově podle katolického ritu – v rámci pohřbu bylo odslouženo 12 svatých mší a chudým rozdáno 100 zlatých.

Už za svého života František spolu se svou manželkou Marií Rozálií, roz. Geierovou, hojně přispíval na stavby či vybavení kostelů v celém panství. Protože neměl děti, založil ve svém testamentu nadaci tak rozsáhlou, že se posmrtně stal nejvelkorysejším mecenášem panství Mikulov.³³ Celkový fundační kapitál ve výši 180 000 zlatých byl rozdělen takto:

³¹ Lindner, D.: c. d., s. 191–203.

³² Kroupa, J.: Studie o feudálním pozemkovém vlastnictví v období krize nevolnického systému, diplomová práce – Brno 1976.

³³ Mareček, J.: Kolegiální farní kostel sv. Václava, Brno 1999, strojopis – 65 stran, s. 10–11.

	Kapitál (zl.)	Roční výnos (zl.)
Pro podporu chudých dětí-školáků	36 000	1 800
Na věno chudým vesnickým nevěstám panství	9 750	488
Na věno nevěstám z Mikulova	18 000	900
Pro zestárlé služby a pacholky	6 000	300
Pro řemeslníky zmrzačené pracovním úrazem	12 000	600
Pro chudé osamělé vdovy celého panství	12 000	600
Pro 15 ctných vdov po vojácích	9 000	450
Pro 13 ctných vdov postižených nemocí	7 800	390
Pro osiřelé děti bývalých státních úředníků	60 000	3 000
Na administrativní výdaje při správě všech nadací	9 450	472
Celkový kapitál	180 000	9 000

Tento celkový fundační kapitál navýšila Sonnenfelsova manželka Marie Rozálie o 37 251 zl. (zemřela 18. 3. 1811).

I když František Sonnenfels ve svém odkazu pamatoval zřízením zvláštního konta na výdaje při správě svých nadací (470 zl.), docházelo i zde ke zpronevěrám a nepoctivosti, a to i přesto, že správou nadace bylo pověřeno mikulovské proboštství. Brněnský biskup Stuffler považoval za nutné zrevidovat hospodaření a vedení účtů kapituly a najal na to v letech 1825–1829 účetního Gallinu z knížecího úřadu.

„Svému panu bratrovi dvornímu radovi“ (tj. Josefovi) odkázal František von Sonnenfels na památku své zlaté hodinky s řetízem. Své početné služebnictvo podaroval odměnami, garderobou, důchody: komorník Johann Rothery dostal 240 zlatých „za léta prokazovanou věrnost, upřímnost a příkladnou oddanost“. Pokud by Rothery zemřel dříve než jeho choť Alžběta, rozená Herzigová, měla jí být zajištěna celoživotní penze ve výši 120 zlatých, Sonnenfelsova garderoba, půlroční plat a 25 zlatých na smuteční oděv. Ostatní služebníci a služebné obdrželi půlroční plat a „za každý prokazatelně v mých službách strávený rok jako malý vděk 50 zlatých“. Služebná jeho manželky, Susanne Springerová, měla obdržet penzi ve výši 120 zlatých ročně. Vdově Terezii Rainerové „za její – jak mě choti, tak mně – mnoho let prokazované upřímné přátelství“ odkázal František Sonnenfels 300 zlatých ročně, Alžbětě Rainerové 200 zlatých a mikulovskému kolegiu zbožných žáků „všechny mé knihy bez výjimky“.

Univerzální dědičkou Sonnenfelsova movitého a nemovitého majetku se stala jeho manželka Marie Rozálie. V tomto majetku se nacházel i dům ve Wollzeile č. 911, jehož hodnota se odhadovala na 60 000 zl. Další majetek vdovy představoval vdovský důchod ve výši 1 500 zl., věno ve výši 1000 zl., parafernální majetek ve výši 9 000 zl., tedy celkem 11 500 zl. Jejím švagrovi, knížecímu registrátorovi Janu Jiřímu Schoberovi, připadlo 6 000 zl. Zbytek majetku 42 500 zl. měl být zapsán gruntovně jako nadační kapitál na zmiňovaný dům a až do svého umoření měl být zúrokován 5 %, nebo měl být dům prodán a s nadačním kapitálem mělo disponovat ředitelství nadace. Exekutorem závěti byl jmenován krajský rada Jan Böhm, který se měl za obnos 450 zlatých rýnských stát finančním poradcem Sonnenfelsovy manželky.³⁴

Každý rok zhotovovalo ředitelství nadace „kompetenční tabulky“, a to pro neštěstím stížené řemeslníky (uvádělo se jméno, věk, zaměstnání, zdravotní pojištění, počet nezaopatřených dětí, majetkové poměry, dluhy apod.), z nichž byli vybráni nejvhodnější kandidáti na vymezená čtyři místa. Následovaly kompetenční tabulky k „svatebním výbavám pro mikulovské dívky“ (uvádělo se datum narození, zaměstnání, jméno a charakter ženicha, majetkové poměry), z nichž byly vybrány opět čtyři nejvhodnější. Osm míst bylo vyhrazeno v kompetenčních tabulkách pro chudobnou mikulovskou školní mládež, jedno místo pro chudé služebné.

³⁴ MZA Brno, F 72, Kart. 358. IČ 1625, Sign. 280 a – Sonnenfelsova nadace.

MZA Brno, F 72, Kart. 705, IČ. 1905, Sign. 33 XVII. Židovské chudobince.

Zvláštní charakter mělo udělování prémie na výbavu a vedlejší odměny pro chudé vesnické dívky, které bylo realizováno v rámci „moravské růžencové slavnosti“. Do této kategorie patřily zbožné dívky, které pocházely z jednotlivých obcí ditrichštejnského panství. Tyto obce byly rozděleny do tří skupin, které se v přijímání prémie periodicky střídaly. V letech 1881–1918 vypadalo přidělování takto:

Obce, do nichž navrhované dívky přísluší	Rok účasti při udělování prémie na výbavu
Mušov, Bulhary, Dolní a Horní Věstonice	1881, 1884, 1887, 1890, 1893, 1896, 1899, 1902, 1905, 1908, 1911, 1914, 1917
Uherčice, Pouzdřany, Popice, Strachotín	1882, 1885, 1888, 1891, 1894, 1897, 1900, 1903, 1906, 1909, 1912, 1915, 1918
Perná, Klentnice, Bavory, Pavlov, Sedlec	1883, 1886, 1889, 1892, 1895, 1898, 1901, 1904, 1907, 1910, 1913, 1916

Z každé skupiny obcí byly z jednotlivých vesnic navrženy tři dívky na hlavní prémie a tři dívky na vedlejší odměnu – návrhy obsahovaly dobrozdání o charakteru uchazečky (zdůrazňovaly se mravy, religiozita, píle, pracovitost, charakterové vlastnosti jako upřímnost, skromnost atd.) a na příkaz ditrichštejnské knížecí správy tyto „posudky“ vypracoval vždy daný farní a obecní úřad. Ty svá rozhodnutí a zdůvodnění zaslaly (vždy na jaře) ředitelství nadace v Mikulově, které s konečnou platností rozhodlo o obsazení místa. Porady nadace se konaly na probošství a ředitelství velkostatku bylo vždy informováno předem. Přednost měly mít ty dívky, které v dřívějších letech dostaly „vedlejší odměny“ (Nebenbelohnung), pokud v jejich životě nenastala „žádná nežádoucí změna“. Např. v roce 1892 vzrostla prémie na výbavu z 75 na 100 zlatých, vedlejší odměna ze 4 na 5 zlatých.³⁵

Osudy Josefa a Františka von Sonnenfelsových spadají do doby, kdy k tomu, aby si Žid usnadnil svou existenci, stačilo jediné – křest, který Heinrich Heine označoval za „vstupenku do evropské kultury“. Například z roku 1758 je znám případ, kdy byl mikulovský Žid Baruch Bothe odsouzen k trestu smrti za loupež, ale protože přestoupil na katolickou víru, byl omilostněn. Zbytek života prožil pod jménem Petr Pavel Gottfried.³⁶

Mezi rokem 1780 a koncem napoleonských válek konvertovalo mnoho movitých evropských Židů, protože byli přitahováni evropskou kulturou a společností a pociťovali, že příslušnost k židovství vylučuje uznání nežidovského světa.³⁷ Mezi mikulovskými Židy se také našli jedinci, kteří se křtem zbavili těsných pout židovského zákonodárství, vyloučili se však ze společenství ostatních Židů, z nichž drtivá většina zůstala věrná víře svých předků a konvertity pohrdala. Josef von Sonnenfels byl ale posuzován zcela jinak a mikulovští Židé byli na svého „nejslavnějšího rodáka“ vždy patřičně hrdí.

Osvícenství a postupná židovská emancipace narušily zažité schéma diskriminace a izolace Židů. V období let 1780–1830 se odpadlictví týkalo všech vrstev židovského obyvatelstva. Horní vrstvy se jím chtěly přizpůsobit životnímu stylu šlechtické a velkoměstské společnosti. Hospodářský a duchovní vývoj éry osvícenství vedl k tomu, že křest nebyl v první třetině 19. století ani v českých zemích ojedinělým jevem, jak tomu bylo ještě v době křtu Sonnenfelsova otce.³⁸

Výdobytky emancipace ovšem netrvaly dlouho – již v sedmdesátých letech 19. století dostává antisemitismus novou dimenzi: vzniká ideologie hlásající, že „z rasy nelze vystoupit.“³⁹

³⁵ MZA Brno, F72, Kart.1225, IČ 3323, Sign. XIII 3/61 – Nadace Františka von Sonnenfelse (1899–1918).

³⁶ Trapp, B. M.: c. d., s. 433.

³⁷ Rozenblit, M. L.: Die Juden Wiens 1867–1914 (Assimilation und Identität) Vídeň-Kolín-Gratz 1988, s. 319.

³⁸ Kestenbergladstein, R.: Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern, 1. Teil (Das Zeitalter der Aufklärung 1780–1830), Tübingen 1969, s. 383.

³⁹ Kudělá, J.: Antijudaismus, antisemitismus a anti „politika“, in: Dějiny a současnost, roč. 15, 1993, č. 2, s. 2–5.